


Національний університет "Чернігівський колегіум" імені Т.Г.Шевченка

**Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського**

Кафедра історії України, археології та краєзнавства


(підпис)

“ЗАТВЕРДЖУЮ”
Завідувач кафедри
А.М. Острянюк
(прізвище та ініціали)

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

СТАРОДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(назва навчальної дисципліни)

Освітня програма 014 Середня освіта (історія)

2020– 2021 навчальний рік

Робочу програму розглянуто та схвалено на засіданні кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Протокол № 1 від «01» вересня 2020 року.

Розробники: Ясновська Людмила Василівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка

Мова навчання – українська.

Мета навчальної дисципліни

Мета дисципліни «Стародавня історія України» полягає у формуванні у майбутніх фахівців системи знань про закономірності та особливості економічного, соціального, політичного та етнокультурного розвитку людського суспільства на теренах України.

Завдання навчальної дисципліни:

- подати періодизацію історії України;
- розкрити історію становлення різних форм суспільно-економічних відносин в давній та середньовічній Україні;
- висвітлити еволюцію основних форм державного життя, особливості розвитку Київської Русі як держави східних слов'ян та південноруських князівств;
- визначити особливості розвитку матеріальної та духовної культури давнього періоду та доби середньовіччя, її взаємозв'язок зі світовою культурою;
- показати найважливіші події та явища на Середньому Подніпров'ї, роль Київської Русі та удільних князівств в контексті історії Європи;
- визначити роль і внесок в українську історію визначних історичних осіб доби ранньомодерної доби.

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Стародавня історія України» є історія українського народу та інших етносів, які проживали в межах сучасної території України від появи людини на теренах України і до другої половини XIV ст.

Програма навчальної дисципліни складається з чотирьох змістових модулів:

1. Україна з найдавніших часів до утворення Київської Русі.
2. Українська державність у IX–XIII ст.
3. Розпад Київської Русі та боротьба з монгольською навалою.
4. Культура Київської Русі. Галицько-Волинська держава. Південна Русь на зламі епох.

Обсяг дисципліни

	Денна форма	Заочна форма
Кількість кредитів ECTS		
Кількість годин:	120	120
лекції	28	10
практичні / семінарські	22	4
лабораторні	-	-
індивідуальні завдання	-	-
самостійна робота студента	70	106

Статус навчальної дисципліни нормативна

Очікувані результати навчання (програмні результати навчання, загальні та фахові компетентності), що формуються у процесі вивчення дисципліни

ЗК 01. Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та

необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.

ЗК 07. Здатність спілкуватися державною мовою усно та письмово, доносити власну думку іноземною мовою усно та письмово.

ФК 09. Здатність орієнтуватися в історичному часі, застосовувати періодизацію як спосіб пізнання історичного процесу, доцільно використовувати категоріально-понятійний апарат і хронологію історичної науки. Здатність розкривати загальну структуру історичної науки на основі взаємозв'язку основних історичних процесів та постатей.

ФК 10. Здатність до абстрактного мислення, пошуку, оброблення, аналізу та синтезу інформації з різних джерел.

ФК 11. Здатність обґрунтовано визначати роль України в загальноєвропейських та світових культурних процесах.

ПРН 03. Володіння концептуальними науковими та практичними знаннями та здатністю до критичного осмислення теорій, принципів, методів і понять у сфері професійної педагогічної діяльності та/або навчання історії.

ПРН 11. Здатність чітко і логічно відтворювати базові історичні знання, оцінювати нові відомості, факти, події та інтерпретації в контексті формування в учнів цілісної історичної картини світу.

Критерії оцінювання результатів навчання

а) робота на практичному занятті

Усна відповідь, доповідь, виконання завдань на практичному занятті

до 4 балів

Активність (доповнення, запитання)

до 1 бал

б) самостійна робота

до 5 балів

в) модульна контрольна робота (тестове завдання)

до 5 балів

г) творча робота

до 5 балів

Робота на практичному занятті оцінюється за такими критеріями: 4 бали – здобувач освіти у повному обсязі опрацював програмовий матеріал, має глибокі та міцні знання, упевнено оперує набутими знаннями, робить аргументовані висновки; може узагальнювати та застосовувати набуті знання; 3 бали – відповідь містить незначні неточності; 2 бали – студент може відтворити основні положення програмового матеріалу, його відповідь неповна; 1 бал – студент доповнює відповіді своїх товаришів.

Критерії оцінювання результатів навчання

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка за шкалою ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи (проєкту), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
83 – 89	B	добре	
75 – 82	C		

68 – 74	D	задовільно	
60 – 67	E		
35 – 59	F _x	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0 – 34	F	незадовільно з обов'язковим повторним вивченням дисципліни	не зараховано з обов'язковим повторним вивченням дисципліни

Засоби діагностики результатів навчання

- екзамен;
- презентації та виступи на практичних заняттях;
- усна відповідь;
- письмова робота.

Структура та тематичний план навчальної дисципліни

Змістовий модуль I. УКРАЇНА З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО УТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Тема 1. Вступ.

Історія як наука. Предмет і завдання курсу «Історія України». Періодизація історії України. Основні концепції історії України в дожовтневій російській і українській та радянській історіографії. Погляди істориків української діаспори з цього питання. Джерела вивчення історії України, їх класифікація та коротка характеристика. Територія, кордони та природні умови.

Тема 2. Первіснообщинний лад на території України.

Першопочатки людського життя на території сучасної України. Палеоліт. Мезоліт. Неоліт. Родоплемінний лад та його особливості.

Виникнення скотарства і землеробства. Епоха енеоліту та її основні ознаки. Трипільська культура. Скотарі Степу. Ранній залізний вік. Кіммерійці. Скіфи. Сармати. Античні міста-держави Північного Причорномор'я та їх культура.

Тема 3. Східні слов'яни в IV–IX ст.

Історичні джерела про східних слов'ян. Гіпотези та теорії їх походження. Господарство та суспільний лад слов'ян. Їх вірування. Анти. «Велике переселення народів» та його наслідки для України. Війни слов'ян з Візантією. Державні утворення неслов'янських народів на землях сучасної України.

Союзи слов'янських племен у VI–IX ст. Зародження міст та виникнення передумов для формування держави у східних слов'ян.

Змістовий модуль II. УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ У IX–XIII ст.

Тема 4. Становлення Русі.

Головні джерела вивчення історії Київської Русі. Історіографія проблеми. Виникнення держави у східних слов'ян. «Норманська теорія» походження Давньоруської держави. Боротьба між норманістами й анти-норманістами в дореволюційній російській та українській історіографії. Питання про походження

Київської Русі в сучасній історіографії. Етимологія етноніму і етнотопоніму «Русь».

Тема 5. Соціально-економічний розвиток Київської держави в X – на початку XIII ст.

Структура економіки Київської Русі в IX–XIII ст. Регіональні відмінності в розвитку землеробства та скотарства. Промисли та збиральництво. Основні етапи в розвитку давньоруського ремесла. Міжнародна і внутрішня торгівля. Соціальна структура суспільства. «Руська Правда».

Тема 6. Політична система Київської Русі.

Внутрішня політика великокнязівської влади. Полюддя. Повстання древлян 945 р. Реформи княгині Ольги. Володимир Великий та його реформи. Завершення об'єднання східнослов'янських племен. Хрещення Русі. Церква в політичній системі Давньоруської держави. Ярослав Мудрий та його доба. Триумвірат Ярославичів. Повстання в Києві 1068 р. І з'їзд князів Київської Русі в Любечі 1097 р. та його наслідки.

Тема 7. Зовнішня політика Київської держави в X – на початку XII ст.

Основні напрямки зовнішньополітичної діяльності київських князів. Боротьба з Хазарським каганатом та Волжською Булгарією. Відносини з Візантією та країнами Сходу. Відносини з Великим Степом. Угри, Печеніги, Торки, Половці. Русь і Європа. Династичні зв'язки київських князів.

Історичне значення Київської держави.

Змістовий модуль III. РОЗПАД КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА БОРОТЬБА З МОНГОЛЬСЬКОЮ НАВАЛОЮ.

Тема 8. Причини розпаду Русі.

Питання про розпад Київської Русі в сучасній історіографії. Зміни в соціально-економічному розвитку Русі на зламі XI–XII ст. «Заземлення» різних гілок династії Рюриковичів. Злиття старої («племінної») і нової («служилої») знаті. Зростання нових земельних центрів. Загострення династичних протиріч між різними гілками Рюриковичів. Династичний переворот 1113 р. Володимир Мономах і його політика. Династичний переворот 1139 р. і Всеволод Ольгович. Феодальна війна 1146–1169 рр.

Тема 9. Землі-князівства Південної Русі в XII–XIII ст.

Становище князівств Південної Русі в XII - XIII ст. Київ і Київська земля в XII – XIII ст. Київ як спільнородова спадщина Рюриковичів. Загострення боротьби за великокнязівський престол. Штурм Києва 1169 р.: історіографічні міфи і реалії. Система дуумвіратів. Основні центри Київської землі. «Чорні клобуки».

Галицьке та Волинське князівства в XII - XIII ст.: особливості та основні етапи соціально-економічного розвитку. Князівська влада і боярство. Заснування Галича. Припинення династії Ростиславичів 1199 р. та об'єднання Галицького і Волинського князівств.

Чернігово-Сіверська земля та основні етапи її формування. Кордони і площа князівства. Адміністративна структура Чернігово-Сіверської землі та її зміни в XI – XIII ст. Походження Чернігівської династії. Ольговичі і Давидовичі в

XII ст. Припинення династії Давидовичів у 1166/1167 рр. Боротьба Ольговичів за Київський престол і об'єднання Русі. Роль Чернігово-Сіверської землі в історії Київської Русі: історіографічна традиція і реальність.

Переяславське князівство і його роль в історії Київської Русі.

Тема 10. Боротьба Русі проти монгольської навали.

Монгольська навала на українські землі. Перший похід монголів на Русь. Вторгнення хана Батия на землі південно-західної Русі. Михайло Чернігівський та його загибель у Золотій Орді. Українські землі та Золота Орда. Золотоординське ярмо.

Змістовий модуль 4. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА. ПІВДЕННА РУСЬ НА ЗЛАМІ ЕПОХ.

Тема 11. Культура Київської Русі.

Перші згадки про письмо у слов'ян. Створення фонетичних азбук Кирилом і Мефодієм і поширення писемності на Русі. Освіта. Наукові знання. Школа в Київській Русі.

Література («Остромирове Євангеліє», «Ізборники» Святослава, «Києво-Печерський патерик», «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім» тощо). Народний епос. Літописання. «Повість временних літ», Київський літопис, Галицько-Волинський літопис.

Архітектура. Живопис, фрески, мозаїки. Художні ремесла. Музика і співи.

Роль християнства у розвитку культури Київської Русі. Всесвітнє значення культури Київської Русі.

Тема 12. Галицько-Волинська держава. Південна Русь на зламі епох.

Утворення Галицько-Волинського князівства. Боротьба Романа Мстиславича за об'єднання південно-руських земель. Війни за «галицьку спадщину» в першій половині XIII ст. Данило Галицький, його внутрішня і зовнішня політика. Згасання південно-західного вогнища державності. Історичне значення Галицько-Волинської держави.

Політичне та економічне становище південно-руських земель після татарської навали. Південна Русь і Золота Орда. Сутінки Середнього Подніпров'я. Перенесення столиці Чернігово-Сіверських земель до Брянська. Згасання південно-східного вогнища державності. Зростання роздрібленості і входження південно-руських земель до складу Великого князівства Литовського.

Програма та структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						Заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		л	п	лаб	інд	с.р.		л	п	лб	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Змістовий модуль 1. Вступ. Україна з найдавніших часів до утворення Київської Русі.												

Тема 1. Вступ. Історія України як наука та навчальний предмет	4	2				2	9	1				8
Тема 2. Первіснообщинний лад на території України	10	2				8	12					12
Тема 3. Східні слов'яни в IV – IX ст.	10	2	2			6	9	1				8
Разом за змістовим модулем 1	24	6	2			16	30	2				28
Змістовий модуль 2. Українська державність у IX–XIII ст.												
Тема 4. Становлення Русі.	10	2	4			4	8					8
Тема 5. Соціально-економічний розвиток Київської держави в IX – на початку XIII ст.	10	2	2			6	8	2				6
Тема 6. Політична система Київської Русі	8	2	2			4	8					8
Тема 7. Зовнішня політика Київської держави в IX – на початку XII ст	8	2				6	12					12
Разом за змістовим модулем 2	36	8	8			20	36	2				34
Змістовий модуль 3. Розпад Київської Русі та боротьба з монгольською навалою												
Тема 8. Причини розпаду Русі	8	2				6	8	2				6
Тема 9. Землі-князівства Південної Русі в XII – XIII ст	14	4	6			4	8		2			6
Тема 10. Боротьба Русі проти монгольської навали	10	2				8	10	2				8
Разом за змістовим модулем 3	32	8	6			18	26	4	2			20
Змістовий модуль 4. Культура Київської Русі. Південна Русь на зламі епох. Галицько-Волинська держава												
Тема 11. Культура Київської Русі	10	2	4			4	8		2			6
Тема 12. Південна Русь на зламі епох	10	2				8	11	1				10
Тема 13. Галицько-	8	2	2			4	9	1				8

Волинська держава												
Разом за змістовим модулем 4	28	6	8			16	28	2	2			24
Усього годин	120	28	22			70	120	10	4			106

Теми практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Давньоруські літописи як історичне джерело	2
2	Становлення Давньоруської держави	4
3	Церква в історії Давньої Русі	2
4	Соціально-економічні відносини на Русі в X–XIII ст. «Руська Правда»	2
5	Чернігово-Сіверська земля у IX–XIII ст.	6
6	Давньоруська культура	4
7	Галицько-Волинська держава	2
Усього годин практичних занять		22

Методи навчання

1. Словесні методи навчання (лекція, бесіда);
2. Практичні методи навчання (виконання творчих завдань, підготовка доповідей, презентацій);
3. Проблемний виклад матеріалу;
4. Дослідницький метод навчання.

Методи контролю

1. Усне опитування, участь у груповій роботі;
2. Творчі роботи, презентації;
3. Контрольна робота.

Засоби діагностики успішності та якості навчання

- студентські проекти, презентації та виступи на практичних заняттях;
- усна відповідь;
- письмова робота.

Розподіл балів

	Поточне тестування та самостійна робота									Підсумковий екзамен	Сума
	Змістовий модуль 1				Змістовий модуль 2						
Тема	T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	25	100
Бали	5	5	5	8	5	5	5	10	5		

Методичне забезпечення

1. Навчальна програма.
2. Робоча програма навчальної дисципліни.
3. Методичні матеріали до практичних занять.
4. Теми і завдання для самостійного опрацювання.
5. Матеріали до лекційних занять.

Рекомендовані джерела інформації

Основна література

- Андрощук Ф.О. Нормани і Слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби Раннього Середньовіччя). К.: Есе, 1999. 140 с.
- Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в. По материалам археологических исследований. К.: Наукова думка, 1982. 118 с.
- Брайчевський М.Ю. Походження слов'янської писемності. Видання 4-те. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 154 с.
- Бойко О.Д. Історія України: Навч. Посібник. К., 2010. 688 с.
- Винокур О., Трубочанінов С. Давня і середньовічна історія України. К., 1996. 224 с.
- Горелов М.Є., Моця О.П., Рафальський О.О. Цивілізаційна історія України. К., 2009. 632 с.
- Грушевський М.С. Історія України-Русі. К., 1992. Т. II–III.
- Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. К.: Наукова думка, 2009.
- Давня історія України. Т. 3. К., 2000. 695 с.
- Залізник Л.Л. Первісна історія України. К., 2009. 240 с.
- Залізник Л. Стародавня історія України. К., 2012. 542 с.
- Залізник Л. Л. Стародавня історія України. К.: Темпора, 2019, 640 с.
- Златоструй. Древняя Русь X – XIII вв. М., 1990. М., 1975
- Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін., під керів. В.А. Смолія. К.: Альтернативи, 2012. 416 с.
- Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях. К., 1990. 255 с.
- Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. Історичне дослідження. К., 2009. 316 с.
- Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. К., 2009. 240 с.
- Моця О. П. Південна «Руська земля». Київ, 2007. 264 с.
- Моця О.П., Казаков А.Л. Давньоруський Чернігів. К., 2011. 316 с.
- Моця О.П., Ричка В.М. Київська Русь від язичництва до християнства. К., 1996. 222 с.
- Літопис Руський / переклад Л. Махновця. К., 1989. 590 с.
- Раппопорт П.А. Древнерусская архитектура. СПб., 1993. 220 с.
- Рыбаков Б.А. Киевская Русь и Русские княжества в XII–XIII вв. М., 1982. 592 с.
- Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / Пер. з англ. Р. Ключко. Х., 2016. 496 с.
- Толочко А.П. Очерки начальной Руси. Киев–Санкт-Петербург: Лаурис, 2015. 336 с.

Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. Київ, 1998. 352 с.

Толочко П.П. Київська Русь. К., 1996. 360 с.

Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. К., 1996. 216 с.

Федотов Г. Святые Древней Руси. М., 1990.

Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХУІІІ ст. К., 1997. 380 с.

Яковенко Н. Вступ до історії: «An Introduction to History». Київ: Критика, 2009. 376 с.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ, 2005. 350 с.

Допоміжна література

Андрощук Ф.А., Зоценко В.Н. О времени и обстоятельствах появления норманнов в междуречьи Днепра и Десны. *Людина, суспільство, культура: історія та сучасність*. Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Чернігів: Сіверянська Думка, 1996. С. 4-13.

Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева. К., 1982. 160 с.

Асеев Ю.С. Архитектура Київської Русі. К., 1969. 192 с.

Асеев Ю.С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. К., 1980. 214 с.

Бланкоф Ж. Чернігів – суперник Києва? *Чернігівська старовина*. Чернігів, 1992. С. 6–14.

Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода Северского. *Краткие сообщения Института археологии*. М.: Наука, 1989. Вып. 195. С. 51-53

Бочаров Г.Н. Художественный металл в Древней Руси. М., 1984. 242 с.

Брайчевский М.Ю. Первое письменное упоминание Чернигова в связи с проблемой формирования города. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.* К., 1988.

Брайчевский М.Ю. Черниговский княжеский дом и «Слово о полку Игореве». *Проблемы археологии Южной Руси*. К., 1990.

Брайчевский М.Ю. Черниговский княжеский дом и автор «Слова о полку Игореве». *Проблемы археологии Южной Руси*. Материалы историко-археологического семинара. Киев, 1988.

Висоцький С.О. Епіграфічна знахідка з Чернігова. *Археологія*. 1984. № 44. С. 92-96.

Зайцев А. К. Черниговское княжество X–XIII в. М., 2009. 226 с.

Иоаннисян О.М. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века. *Ruthenica*. К., 2007. Т. VI. С. 134-188.

Кабанець Є.П. Антоній Печерський і виникнення печерної аскези на Русі. *Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі*. Чернігів, 1997. С. 65–67.

Казаков А., Жаров Г. Клад гривен из древнего Чернигова. *Древний мир*. К., 2001. № 2. С. 48-49.

Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Выпуск первый. Мечи и сабли IX-XIII вв. *Свод археологических источников*. Е I-36. М.-Л., 1966. 109 с.

Коваленко В.П. Спасский собор XIII века в НовгородеСеверском. *Новгороду-Северскому 1000 лет: тезисы докладов областной научно-практической конференции*. Чернигов-НовгородСеверский, 1989. С. 46-50. 160.

Коваленко В.П. Скарб Ольговичів. «А се его сребро»: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра з нагоди 70-річчя. К., 2002. С. 117-137.

Коваленко В.П., Ситий Ю.М. «Свої погані», або Чернігівські ковуї. *Чернігівщина incognita*. Чернігів, 2004. С. 37-43.

Коваленко В.П., Раппопорт П.А. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли. *Russia Mediaevals*. Munchen, 1992. Т. VII. С. 40-54.

Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова. *Чернигов и его округа в IX – XIII вв.* К., 1988.

Комар А., Хамайко Н. Збручский идол: памятник эпохи романтизма? *Ruthenica*. Київ, 2011. Том X. С. 166–217.

Котляр Н.Ф. Северорусские («черниговские») монетные гривны. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1994 год*. Новое в нумизматике. М., 1996. С. 80- 142.

Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: УЗ-х книгах. Кн. 3. К.: Либідь, 1994.

Моця О.П. Київська Русь: етапи формування державної території. *Археологія*. 2001. № 1. С. 42-50.

Огієнко І.І. Українська церква. К., 1993.

Південноруське село IX-XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури): навч.-метод. посібник / О.П. Моця, В.П. Коваленко, В.О. Петрашенко. К., 1997. 180 с.

Рапов О.М. Русская церковь в X– первой половине XII в. М., 1988. 123 с.

Ричка В. Тисячолітній Володимир: Великий хреститель України-Руси та його слід в історії. *Повернення в Царгород*. К., 2015. С. 24–47.

Руденок В.Я. Преп. Антоний Печерский (штрихи к политическому портрету). *Любецкий з'їзд князів 1097 року в історичній долі Русі*. Чернігів, 1997.

Русанова И.П., Тимошук Б.А. Збручское святилище. *Советская археология*. 1986. № 4. С. 90–99.

Рыбаков Б.А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж. *По следам древних культур. Древняя Русь*. М., 1953. С. 75–120.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. М.: Наука, 1981. 607 с.

Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. М., 1987. 782 с.

Рыбаков Б.А. Киевская Русь и Русские княжества в XII–XIII вв. М., 1982.

Рыбаков Б.А. Петр Бориславич. Поиск автора “Слова о полку Игореве”. М., 1991. 286 с.

Рыбаков Б.А. “Слово о полку Игореве” и его современники. Л., 1971. 296 с.

Самоквасов Д.Я. Раскопки северянских курганов в Чернигове во время XIV археологического съезда. М.: Синодальная тип-я, 1916. 41 с.

Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / За ред. Моця О.П. К., 2003. 232 с.

- Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. Л., 1983. 238 с.
- Свердлов М.Б. От «Закона Русского» до «Русской Правды». М., 1988. 176 с.
- Святой князь Михайло Чернігівський та його доба. Чернігів, 1996. 76 с.
- 1000 років Чернігівській єпархії. Чернігів, 1992. 82 с.
- Хамайко Н. Походження давньоруського терміну «двовір'я». *Київська старовина*. 2007. № 2. С. 17–29.
- Фроянов Н.Я. Киевская Русь Очерки отечественной историографии. Л., 1990. 328 с.
- Черненко О.Є. Чернігів XIII-XIV ст. у світлі нових археологічних досліджень. *Сумська старовина*. 2008. № XXV. С. 18–25.
- Черненко Е.Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований. *Stratum plus*. Археология и культурная антропология. Кишинев, 2016. № 5. С. 83–97.
- Чугаєва І.К. Чернігівське літописання XI–XIII ст.: історіографічний міф чи історичне джерело? Чернігів, 2018. 336 с.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів, 1999. 184 с.
- Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць. Чернігів, 2007. 672 с.
- Чернигов и его округа в IX–XIII вв. К., 1988. 182 с.
- Чернігівська старовина. Чернігів, 1992.
- Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. К., 1990. 1007 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

- Відеоісторія України. Альбом «Історія України» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://io.ua/vcc9aad0484735d65b9262342215118f7>
- Енциклопедія історії України [Електронний ресурс]–Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?encyclor>
- ІЗБОРНИК. Історія України IX-XVIIIст. Першоджерела та інтерпретації [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/index.html>
- Інститут історії України НАН України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.history.org.ua>
- Історія України [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://history.franko.lviv.ua/>
- Історія України. Підручники [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-76.html>
- Михайло Грушевський. Історія України-Руси в 10 томах / Михайло Грушевський [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://litopys.org.ua/index.html> 8.
- Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>
- <http://www.hrono.ru/>
- <http://www.myslenedrevo.com.ua>